

OMER MUŠIĆ

EN-NEMLIYYE FĪ 'IZHĀRI-L-QAWĀ'IDI Š-ŠARFIYYE WE N-NAHWIYYE

Nizu naših pisaca koji su pisali na arapskom jeziku možemo dodati još jednog dosada nepoznatog našeg čovjeka. To je Ismā'il 'Abdul-Kemāl sin Hadži Veliže iz Travnička. O njemu znamo samo ono što nam on pruža u svome djelu koje želimo ovdje prikazati. Iz predgovora toga djela vidi se da je pisac rodom iz Bosne (Travnika) i da je živio u Bosni. Po djelu koje nam je ostavio vidi se da je bio obrazovan čovjek. Putovao je iz Bosne u »carski Beograd« te obišao neke gradove i posjetio prijatelje s namjerom da za učestvovanje u borbi dobije nagradu od Boga. U predgovoru svoga djela pisac između ostalih učenjaka hvali nekog Aliju kojem daje epitete da je u slavi i značaju drugi Alija (prvim Alijom smatra četvrtog halifu Aliju), da mu nema ravna u dinastiji Osmana (osnivača osmanlijske države), da je izvor znanja i istine, ali nam nije jasno rekao ko je taj Alija. Nakon povratka u domovinu na zahtjev Sulejmana sina toga Alije, svoga vjernog prijatelja, koji se kako on kaže, ne ustupa ni za hiljade, napisao je djelo »O pravilima arapskog jezika«. Potpuni naziv toga djela je السليفة في اظهار القواعد الصرفية والتحويلة.

Pri kraju djela pisac kaže da je svoje djelo nazvao imenom En-nemliyye zato što ga je napisao, pored svoje male spremne i velikog truda, poput mrava koji stalno radi, iako je male snage. Kako se vidi iz kronograma و سحيتها نيلة (nazvao sam ga tj. djelo Nemliyyom) i datuma napisanog brojkama, djelo je napisao 1052/1642—1643.

Djelo Ismā'il 'Abdul-Kemāla pretstavlja nepotpunu i sistematski neobrađenu gramatiku arapskog jezika. Od ovog djela postoje tri rukopisa: jedan iz biblioteke Elči Ibrahim pašine (Fejzija) medrese u Travniku koji se sada nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu (broj I/3441), drugi u bivšem Balkanskom institutu, sada u Orijentalnom institutu (katalog rukopisa Balkanskog instituta broj 989) kao i treći koji je otkupljen od Mehmeda Mujezinovića iz Sarajeva (otkupljene knjige broj 49/53). Ni u jednom od navedenih rukopisa nije označeno ime prepisivača niti mjesto i datum prepisa.

Rukopis iz biblioteke Fejzije medrese je uvezan u dotrajale polukartonske korice, veličine 21×16 cm, ima 90 nepaginiranih listova, po 15 redaka na jednoj strani. Papir je bijel i debeo, pismo je ta'liq, poglavlja i podnaslovi pisani su crvenim mastilom, na marginalijama istom rukom dopunjavani je tekst.

Rukopis otkupljen od M. Mujezinovića je također uvezan u dotrajale kartonske korice, veličine 20×13,5 cm, ima 104 paginirana lista, po 19 redaka na jednoj

strani. Papir je većim dijelom bijel a pojedini listovi žučkasti, pismo je nesh-ta'liq, poglavlja i podnaslovi pisani su crvenim mastilom, po marginalijama ima bilježaka koje dopunjavaju tekst, pri vrhu stranica je tekst mjestimično od vlage oštećen.

Rukopis bivšeg Balkanskog instituta je uvezan naknadno u tvrde kartonske korice, veličine 21,5×13,5 cm, ima 155 nepaginiranih listova, po 15 redaka na jednoj strani. Papir je bijel i tanak, pismo nesh, naslovi i poglavlja pisani su crvenim mastilom, posljednjih 16 listova teksta pisani su drugom rukom, na marginalijama ima vrlo malo bilježaka. Na 153 listu su dvije fetve šejh Mustafe muftije u Foči. Na 154 listu je zemljišni zakon (حالاً اراضيه متعلق اولان فانوندرکه یک اون سکن تاریخنده مرض اولوب فرمان اولنشدور) iz 1609 godine, na 155 listu jedna bilješka iz 1128/1716 godine, te fetve i talismani.

Upoređujući ova tri rukopisa s naročitim obzirom na marginalne bilješke rukopisa Fejzije medrese u kojem je mjestimično precrtavano po nekoliko redaka i iz kojeg su bilješke sa marginalija prenesene u tekst rukopisa Orijentalnog instituta, a djelimično u tekst rukopisa Balkanskog instituta i obzirom na to da se rukopis Fejzije medrese nalazio u Travniku, zaključujemo da je taj rukopis stariji od oba druga rukopisa. Ne bi bila potpuno smjela tvrdnja da je rukopis Fejzije medrese autograf, iako nemamo drugih podataka kojima bi se to moglo dokazati.

U predgovoru djela kod sva tri rukopisa ima mjestimične razlike među njima. U rukopisu Fejzije medrese na prvoj strani predgovor počinje (bez uobičajene besmele) ovako: الحمد لله الذي جعل الصراف سبباً لازالة جهل المبتهدين وصحة من انواع الدال الطالبين 17

Rukopisi Orijentalnog i Balkanskog instituta imaju na početku predgovora besmele, a razlikuju se osim toga, nešto i u početku koji glasi: الحمد لله الذي صرف قلوب المبتهدين الى تصحيح الاعتقاد واليقين و اظهر الاسلام على اللسان والجان للمسلمين بثال الكتب و رسل المتعلمين 17

Drugih razlika među ovim rukopisima nema osim razlike pri oznaci imena samog autora. Tako je u rukopisu Fejzije medrese ime pisca napisano ovako: U rukopisima Orijentalnog i Balkanskog instituta stoji ovako: 17 و بعد فيقول المبد الفعير الى الله الفى عبد آكال بن الحاج ولى التراونيكى s tom razlikom što je u rukopisu Orijentalnog instituta pogrešno napisano: الرأونيكى (bez konsonanta »t«).

Obzirom na istovjetnost teksta kroz čitavo djelo u svakom rukopisu s mjestimičnim razlikama (naspored čestica, izbor primjera kod glagola, pogovor pisca) i naročito obzirom na isti datum pri kraju djela, može se sa sigurnošću tvrditi da je to djelo pisca koji je imao dva imena: Ismā'il i 'Abdul-Kemāl.

Rukopisi Fejzije medrese i Orijentalnog instituta su pisani bez pravopisnih grešaka, lijepim pismom tā'liq odnosno nesh—tā'liq. Rukopis Balkanskog instituta je prepisan s vrlo mnogo pravopisnih grešaka, iz čega se može zaključiti da prepisivač nije razumio tekst koji je prepisivao.

Ovaj prikaz toga djela rađen je prema rukopisu Fejzije medrese zbog toga što je bez pravopisnih grešaka, što je obzirom na papir stariji, što je bez ikakva oštećenja i što je možda i autograf.

Predgovor ovog djela (list 1^v—2^r) glasi:

الحمد لله الذى جعل الصرف سبباً لازالة جهل البتدئين، وصحة من انواع العلل للمطالبيين،
بمخال الكتب ورسل المتقدمين، وحفظ اعمال النخلصين، عن رياء الاجوف وعمل الناقصين، و
ضاعف اجورهم باللاف فى مساجد المؤمنين، واعاذهم بلطقه من هزات الشياطين، والصلاة والسلام
على من سبى اسمه مع اسمه محمد وآله وصحبه الذين هم فعلوا وامروا بالمعروف ونهوا عن المنكر
ومعج الحروف

و بعد فيقول العبد الفقير الى الله تعالى، عبد الكمال بن الحاج ولى التراويكي بلغه الله تعالى
الى الكمال¹ العلىّ والعلوىّ، ووقه لما هو الاولى و الاخرى فى الاولى والاخرى² وغفر له، ولعلميه
ولوالديه، ولبن احسن اليه³ واكمه وللمؤمنين اجمعين،

لما لفظنى الايام و الازمان، بسهام زيارة الاخوان، من ديار بوسنه الى بلغراد السلطان، بلغت⁴ وجئت
بعض البلدان⁵ مستمعياً بالملك العزيز النان، وناويا لثواب الجهاد وزيارة التدمان، وفيه بلدة طيبة ليها
كنهارها من صنوه بروجها، وبق سيوفها، وتلك البلدة معدن العلماء التبحرين، ومنزل الفضلاء
التفردين، ومجمع الغزاة⁶ و الجاهدين، كثرهم الله تعالى ونصرهم الى يوم الدين،⁷ سيما قدوة المحققين،
اسوة المدققين، مصدر العلوم واليقين، ديباجة المدرسين، افضل المتأخرين، ناصر الملة والدين، الذى لا
يكاد ان يوجد مثله بين علماء آل عثمان، لانه عجز عن تحرير فضائله بنان البيان، اعنى به على الثانى،
فى الجد والعانى، يميز الحق عن الباطل، ويفرق المشغول عن العاطل، يعرف الناس بادائه، ولا ينظر
الى ردائه،⁸ لان حقيقة المرء فى طي لسانه، لا فى طليسانه

اللهم اجعله مسعودا فى الدنيا بسعادة الامان، ومشهورا فى الآخرة حدائق الجنان، وازل عنه
جميع بلاء الاعداء والشنات، كنون الجمع فى حال الاضافات، وابق عمره مع عبر اولاده واتباعه

¹ U tekstu الى كمال العلىّ

² U tekstu و الاخرى

³ U tekstu احسنه

⁴ U tekstu فبلغت

⁵ U tekstu druga dva rukopisa بعض الحصون والبلدان

⁶ U tekstu النزات

⁷ U tekstu oba rukopisa dodat je ovdje još ovaj stih:

لا زالت رايات نصرتهم منضوبة فوق السباء و آيات دولتهم مكتوبة على البقاء

⁸ U tekstu بردائه

صكوا الجمع مع الجوازم والناصبات، لكونه متصفاً بأشرف الصفات، و ارحم لمن قال آميناً يا
مجيب الدعوات.

ولما قصدت الاياب من السفر إلى الوطن الاصلى^٥ والمقوّء، كلفني الصديق الالوف، بالطف لا
بالانوف الذي لا يباع بالالوف، ولا يوجد مثله في العقل والظروف، ابنة سليمان، بأنواع الهدية و
الاحسان، لطلب العلم و فصاحة اللسان، لان اللسان، وزن الانسان.

To znači:

Hvala Allahu koji je učinio gramatiku sredstvom da se ukloni neznanje početnika i odstrane razni nedostaci učenika pomoću djela i rasprava ranijih učenjaka, koji je sačuvao djela iskrenih od dvoličnosti površnih i uticaja nedoučenih, koji je udvostručio njihove (učenjaka) nagrade zbog druženja i međusobnog približavanja vjernika u bogomoljama i koji ih je sačuvao od satanskih prevara. Blagoslov i spas onome čije je ime spomenuto sa njegovim (božijim) imenom, njegovoj porodici i drugovima koji su radili i upućivali na dobra djela, a zabranjivali nevaljalštine i izvrtanje riječi.

Zatim kaže siromašni sluga inučnoga Allaha, 'Abdul-Kemāl sin Hadži Velije, Travničanin — uzdigao ga Bog do savršenstva u nauci i radu, uputio ga u ono što je najpreče i najbolje na ovome i onome svijetu i oprostio (grijehe) njegove, njegovih učitelja, roditelja, onih koji mu učine dobročinstva, koji ga poštuju i (grijehe) svih vjernika — pošto mi je vrijeme udijelilo sreću da posjetim prijatelje iz Bosne u carskom Beogradu, došao sam i obišao neke gradove, moleći pomoć od uzvišenog dobročinitelja Gospodara, nadajući se nagradi za borbu i posjetu prijatelja. On (Beograd) je lijep grad, noć mu je kao dan zbog sjaja tvrđava i blijeska sabalja. Taj grad je izvor velikih učenjaka, boravište osamljenih kapaciteta, zorno mjesto pobjednika i ratnika. Neka uzvišeni Bog poveća njihov broj i neka ih pomaže do Sudnjeg dana⁶). Naročito ističem uzor istraživača, primjer odličnih stručnjaka, ishodište znanja i istine, istaknutog profesora, najvrednijeg poznijeg učenjaka, pomagača naroda i vjere, kojem se skoro ne može naći ravan među obrazovanim iz Osmanove dinastije, jer je nemoguće opisati njegove vrline. Ovim mislim na Aliju koji je drugi po slavi i značaju. On razdvaja pravdu od nepravde, razlikuje vrijednog od lijenštine, cijeni ljude po njihovoj radu, a ne gleda na njihovu odjeću, jer je vrijednost čovjeka u načinu njegova jezičnog izražavanja, a ne u saruku (načinu odijevanja).

Bože, usreći ga na ovome svijetu, blagodatima vjere, a na onom svijetu daj mu da uživa u rajskim vrtovima. Otkloni od njega sve spletke neprijatelja i zavidnika kao što se odstranjuje nūn iz plurala u genitivnoj vezi. Održi ga u životu s njegovom djecom i drugovima kao što se zadržava wāw u pluralu iza čestica ġewāzīm i newāšīb, jer on ima najljepše osobine. Smiluj se svakome onome koji rekne a min, o uslišaoće molbi.

Kada sam naumio da se povratim u svoju domovinu i stalno prebivalište, uputio me vjerni prijatelj koji se ne ustupa ni za hiljade, kome nema ravna po pameti i shvatanju, šin (gore spomenutog učenjaka) Sulejman svojom dobrotom, a

⁶ Dodati stih znači: Neka budu zastave njihove pobjede dignute do nebesa a znaci njihove vlasti zapisane zavijek.

ne ohološću, raznim darovima i dobročinstvom da se posvetim nauci i ljepoti jezika, jer je jezik mjerilo čovjeka.

Dalje pisac upozorava da se nauci treba potpuno posvetiti, te nastavlja:

ثم اردت تجديد العهد معه و كتبت رسالة متعلقة لقواعد التصريف امتثالاً و تبركاً بقول النبي
صلى الله عليه وسلم تعلموا النحو و التصريف 27

To znači:

Iza toga sam htio obnoviti veze s njim (Sulejmanom) pa sam napisao jednu raspravu o pravilima arapske gramatike poštujući i odzivajući se riječima Vjero-
vjesnika — Bog ga blagoslovio i spasio —: »Učite sintaksu i morfologiju!«

Dalje pisac govori o potrebi izučavanja arapskog jezika dokumentujući to raznim citatima poznatih učenih ljudi, a zatim daje upute o učenju i uslovima učenja prema riječima poznatog predstavnika šerijatsko-pravne škole Ebū 'Abdi-l-lāh Muhamed ibn Idrīs eš-Šāfi'ija.⁹

O svome djelu pisac kaže:

فهذه رسالة مفيدة من استحضرها و استظهر بيقين يطلع على اسرار العلوم العربية بل يكون
مبارزا في كل العلوم بعون الله تبارك و تعالی 57

To znači:

Ovo je poučna rasprava, pa ko je nauči i shvati potpuno uputiće se u tajne arapskog jezika i biće spreman za sve nauke pomoću uzvišenog Allaha.

Pisac je ovo djelo posvetio spomenutom Sulejmanu i ograđuje se od zlobnih kritičara, citirajući u tome smislu nekoliko arapskih stihova koje je preveo na turski jezik. Na kraju kaže: »Ako djelo odbiju nedoučeni, primiće ga poznavaoци.«

Autor je ovaj predgovor napisao u rimovanoj prozi protkanoj stihovima na arapskom i turskom jeziku, kraćim pričama, savjetima i preporukama za uspješno savladavanje materije. Na početku predgovora pisac je riječima kao što su: الحروف المدد، الف، ضاعف، ناقص، اجوف، مثال، عل، صحت، aludirao na temu o kojoj će u svome djelu govoriti (tj. o arapskoj gramatici). Ovakav način aluzije zove se u arapskoj stilistici براعة استهلال. Duhovit mu je dijalog između pravnik i dječaka o prednosti potpunog poznavanja gramatike i sintakse nad poznavanjem prava.¹⁰

Jezik je kako u predgovoru tako i u daljem tekstu djela osim nekoliko manjih pravopisnih, gramatičkih i sintaktičkih grešaka pravilan i čist, te se može zaključiti da je pisac u dovoljnoj mjeri poznavao arapski jezik i njime vladao. Na pojedinim mjestima na koje ćemo u daljem izlaganju skrenuti pažnju, dao je netačna, nenaučna i kriva tumačenja što u izvjesnoj mjeri umanjuje naučnu vrijednost samoga djela.

و قال الشافى رحمه الله لا يحصل العلم الابارية اسياء اب غنى و قلب زكى و عيش هنى و استاذ و فى اه 9

¹⁰ Taj dijalog glasi:

قال صبى قارى الصرف لشيخ فقيه من تعلم الصرف بكاله لا يحتاج الى ان يقرأ الفقه فقال الفقيه استلك شيئا اى مسئله من الفقه
احب لى ان كنت صادقا فى دعواك فقال الصبى سل فقال الفقيه ان عينا تزوج امرأة هل يسوغ تفريقها. فقال الصبى نعم لان
اجتماع الساكنين لا يميز فقال الفقيه رجل لزم له سجدة السهو و سها فى سجدة السهو هل يسوغ لسهو سجدة السهو فقال الصبى لا
لان التصغير لا يصغر - اه

Obzirom da nije velik broj naših ljudi koji su pisali arapskim jezikom, pogotovu iz područja arapskog jezika, i pored izvjesnih nedostataka, ovo djelo zaslužuje da se na njega osvrnemo jednim kraćim prikazom.

Pisac je ovo djelo podijelio na tri dijela: o imenima, glagolima i česticama, kako je to običaj kod arapskih gramatičara.

I

O imenima

Na početku ovog poglavlja pisac daje etimologiju i definiciju riječi *ism* kao gramatičko-tehničkog izraza. Imena je podijelio na konkretna i apstraktna. Zatim analizira značenje besmele. Nakon što je rekao da je *ism* postalo od *smw* prešao je na nenaučno i neprihvatljivo tumačenje dodavanja prijedloga *bi* i znaka *elif* i to ovako tumači: ... فادخل الالف في اوله ليدل على الالوية فصار اسم

7^v ثم ادخل الباء ليدل على بناء الله فصار باسم ثم حذفت الحزبة لكثرة استعماله فصار اسم ... Promjenljiva imena naziva *el-ismul-mutemekkin* a nepromjenljiva *gairul-mutemekkin*. Mustafā Galāyīnī naziva promjenljiva imena *el-mu'reb* a nepromjenljiva *el-mebnī*.¹¹ Dr. C. P. Caspari naziva nepromjenljiva imena *mebnī*, a promjenljiva *mu'reb* ili *mutemekkin*. Imena potpune deklinacije naziva *munšarīf* ili *mutemekkin emken*, a imena nepotpune deklinacije *gairu munšarīf* ili *mutemekkin gairu emken*.¹² Zatim Travničanin govori o tehničkom izrazu *el-āmil* i njegovoj poznatoj podjeli na tri vrste te o općoj imenici *ism u-l-ġins*. Akuzativ *et-temyiz* (specification) koji u nekim slučajevima odgovara našem partitivnom genitivu naziva *el-ism u-t-tām mu* i daje ovu definiciju: 8^v هو الذي نصب لتمامه أي لاستنائه من الاضافة

Ni Kāfiye,¹³ klasično djelo iz arapske sintakse ne poznaje ovaj tehnički izraz, ni Galāyīnī.¹⁴ Pa ni Caspari ne spominje taj naziv,¹⁵ a ni H. Reckendorf.¹⁶

Nakon ovoga pisac govori o imenima *el-esmā u-l-maqšūre*, *el-esmā u-l-menqūša* i *esmā u-l-efā'li*. Utvrđujući značenje riječi *heihāte* (daleko je) autor kaže da glagol *يعد - يعد* ima značenje u četvrtom razredu biti daleko, a u prvom razredu znači propasti. Šertūnī¹⁷ i Er-Rāzī¹⁸ kažu da ovaj glagol u četvrtom razredu znači propasti, a u petom razredu biti daleko, obratno od onoga što tvrdi naš autor. Posebno se osvrnuo na izraz *āmīn* kojem daje značenje *'isteġīb* tvrdeći da je stranog porijekla, Er-Rāzī¹⁹ i Ibn Manzūr²⁰ kažu da je ovaj izraz od arapskog glagola *امن - آمن*. Zamjenice i brojeve obradio je pisac bez svojih primjedaba donoseći samo definicije i najnužnije primjere.

Glagolsku imenicu, glagolski pridjev aktivni i pasivni i pridjev u sva tri stupnja, kada imaju funkciju glagola u rečenici, naziva *el-esmā ul-muttēsiletu bil-efā'li*, dok Galāyīnī daje naziv *šibh ul-fī'li*.²¹ Pisac se posebno osvrće

¹¹ Mustafā Galāyīnī, *Ed-durūsu-l-arebiyye*, Kairo 1927, str. 9.

¹² Dr. C. P. Caspari, *Arabische Grammatik*, Halle a/S, 1887, str. 152.

¹³ Ibnul-Hāġib, *El-Kāfiye fi-n-nahw*, Carigrad 1286 H., str. 14.

¹⁴ M. Galāyīnī, isto, str. 262—264.

¹⁵ Caspari, isto, str. 254.

¹⁶ H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, str. 94—97, § 54.

¹⁷ Šertūnī, *Aqreb u-l-mewārid*, Beirut 1889, sv. I, str. 150.

¹⁸ Er-Rāzī, *Muhtāru-s-sahah*, Kairo 1308 H., str. 72.

¹⁹ Er-Rāzī, isto, str. 367.

²⁰ Ibn Menzūr, *Lisanu-l-areb*, Kairo 1303 H., sv. XVI, str. 167.

²¹ M. Galāyīnī, isto, str. 409.

na značenje i definiciju riječi mašdar kao tehničkog izraza i ukazuje na razliku između masdara i ismul-mašdara pa kaže: المصدر لا يكون الابع الحدث واسم المصدر المصدرا. Galāyīnī pravi razliku samo u obliku glagolske imenice na primjer 11' يكون بغير الحدث تكلم كلاماً و سلم تسلياً. Naročito se osvrnuo na funkciju glagolske imenice u rečenici i za to naveo pet primjera iz Qur'āna.

Dalje pisac domosi trideset oblika glagolske imenice. Za oblike fa'le, file, fu'le citira primjere od glagola دعا - يدعو i kaže: والدعوة بضم الدال وهي في الحرب وبكرها دعا - يدعو في الطعام مستعمل 11' في النسب و بنتها في الطعام مستعمل

Šertūnī²³ ne pravi razlike u značenju kod ova tri oblika. Ibnī Menzūr²⁴ i Er-Rāzī²⁵ daju razliku u značenju za dva oblika da'we i di'we kao i Travničanin, a oblik du'we nisu uopće naveli. Posebno upozorava na pravilno čitanje gl. imenice: kerāhiye i kaže: 12' هي بالتثنية مصدر من كرهه كسبه فتشديد الياء خطأ. Kao primjer nepravilnog čitanja citira riječi: 'iyān u značenju vidjeti i kaže: مصدر من عين الشيء عينا 13' zatim: ze'āme u značenju: kefāle a ne zi'āme što je očita greška: 13' وهو غلط فاحش. 13' و تشديد الياء خطأ. Ovdje daje razliku u značenju između glagola: ġūlūs i qu'ūd (sjediti) i kaže: والاول للتائم والثاني للتائم ثم يقال للتائم اجلس والتائم 14'

Ovo njegovo tumačenje potvrđuje Šertūnī s istim primjerom²⁶). Ovaj oblik fu'ul se upotrebljava i kod nepravilne množine npr.: wu ġūh, 'usūl, 'uyūn, šuhūr, i dr.

Riječ da'wā je imenica ženskog roda (14' الف دعوى التأنيث فلا بنون) a ne gl. imenica, jer od glagola idde'ā gl. imenica je: iddi'ā. Množina je de'āwā (فتح الراء) 14' غير) kao fetāwā množina od fetwā. Šertūnī²⁷ tvrdi da je da'wā gl. imenica i ujedno opća imenica od glagola idde'ā. Ibnī Menzūr²⁸ kaže da je da'wā imenica (والدعوى اسم لا يدعيه) a to isto potvrđuje i Er-Rāzī²⁹.

Rijetki oblici gl. imenice su: qabūl, tehlike, sūded, hailūle (od glagola hiltu u značenju ženentu), zatim su iznimke riječi: leyyān, šene'an, tibyān (od tebeyyene) i tilqā. Riječi ġeberūt, melekūt, lāhūt (od lāhe-yelihu) i ṭāġūt (od ṭagā-yaṭġi) su glagolske imenice.

U nastavku o imenicama pisac govori o postanku riječi 'ilāh i allāhumme, o sekundarnim značenjima riječi imām, o razlici značenja riječi huṭbe i hiṭbe, te o funkciji gl. pridjeva aktivnog i pasivnog kao gl. imenice, citirajući pri tome primjere Qur'āna. Za riječ rabb kaže da je u Qur'ānu upotrebljena u četiri razna značenja i to dokumentuje citatima.

Za riječ بيه koja znači bogomolja (krišćanska) pisac tačno navodi da je izvedena od glagola bei', što ga je navelo da postanku ove riječi daje svojevoljno

²² M. Galāyīnī, isto, sv. I, str. 171 i 183.

²³ Šertūnī, isto, sv. I, str. 337.

²⁴ Ibnī Menzūr, isto, sv. XVII, str. 286.

²⁵ Er-Rāzī, isto, str. 422.

²⁶ Šertūnī, isto, sv. II, str. 1018.

²⁷ Šertūnī, isto, sv. I, str. 337.

²⁸ Ibnī Menzūr, isto, sv. XVIII, str. 282.

²⁹ Er-Rāzī, isto, str. 422.

nenaučno tumačenje: و الیمة فی الاصل فلة^{29a} علی وزن رحمة من البع یشی به معبد النصارى اذ فیها یقع العبادة التي
 17^v Šertūnī³⁰ kaže: الیمة معبد النصارى, Ibnī Menzūr³¹ i Er-Rāzī³² također
 kažu: الیمة بالکسر کنیسه النصارى, te nijedan od spomenutih rječnika ne daju postanku ove
 riječi tumačenja koja daje Travničanin.

Govoreći o izrazu lebbeike we se'deike navodi etimologiju riječi
 lebbeike, zatim značenje riječi 'arḍ i gl. imenicā II vrste glagola: ṣalāt,
 zekāt, weṣāt, taṣrīf, tekrār i kiḍḍab.

Interesantno je da je Travničanin uočio jednu razliku u značenju između V
 i VI vrste glagola, a koju mnogi gramatičari ne spominju i kaže: الفرق بین الفعل والنقل ان
 19^v Ova razlika u
 značenju spomenuta je u djelu اساس البناء³³. Također ističe pregled promjene jednog
 rijetkog glagolskog oblika 'alewunne od osnove 'ulwān³⁴.

Navodeći vrste proširenih glagola Travničanin ističe nekoliko sinonima: mu-
 ḡānese, mumātele, mušākele, mušābehe, musāwāt, muḡābeqa
 i munāsebe zatim munāzāre, muqābele, munāqaše, mu'ānede
 i mu'āreḡa.

Za et-taṣhīf (تبدیل التظ tj. pogrešno stavljanje dijakritičnih znakova) i za
 et-taḥrīf (تبدیل الحروف tj. promjena glasovnih mjesta u riječi) Travničanin ističe
 kao primjer dva stiha, jedan na turskom, a drugi na arapskom jeziku:

سکا دشمن اولانک اولسون لیبسی دایما تنده تصحیف قبا باشنده مکلوب کلاہ
 تصحیف اخ الوالد ما فارقنی منذ لاح اخ الام علی و جنتی³⁵

sa ovim tumačenjem:

و القبا ههنا بالتصحیف یکون فنا و الکلاہ بالقاب یکون هلاک — و المراد من اخ الوالد هنا
 العم و تصحیف العم بزیادة القطة صار غما و اخ الام الخال و جمعه اخوال و الخال الذی یکون من
 وجه الانسان جمعه خیلان اه^{20v}

Tvorbi riječi, iṣtiqāq Travničanin je dao dosta prostora i naveo obilje
 primjera. Imenicu sikkīn izvodi on od glagola sekene i to opravdava ovako:
 25^v. Ibnī Menzūr³⁰ i Firūzābādī³⁷ također daju ovo tumačenje. Međutim Šertūnī³⁸ i Er-

^{29a} Riječ bi'a u smislu bogomolja (kršćanska) nema oblik fa'le kao رحمة, nego
 ima oblik file.

³⁰ Šertūnī, isto, sv. I, str. 70.

³¹ Ibnī Menzūr, isto, sv. IX, str. 374.

³² Er-Rāzī, isto, str. 212.

³³ A. Ruṣḡī Kara-a-gāḡī, Esāsu-l-bimāi, Carigrād 1275 H., str. 88 i 92.

³⁴ Er-Rāzī, isto, str. 385 kao i Šertūnī, isto, sv. II, str. 825, citiraju ovaj glagol kod

osnove قالن و کاžu: علوان الکتاب عنوانه

³⁵ U tekstu و جنته

³⁶ Ibnī Menzūr, isto, sv. XVII, str. 74.

³⁷ Firūzābādī, Kāmūs terḡemesi, Carigrad 1305 H., sv. IV, str. 652.

³⁸ Šertūnī, isto, sv. I, str. 529.

Rāzi³⁹ ne daju nikakva tumačenja kao što daju tumačenje riječi *miskīn* koja je od istog korijena kao i *sikkīn*.

U poglavlju o pridjevima navedena je karakteristična razlika između običnog pridjeva *eṣ-ṣifatu* i glegolskih pridjeva *ismu-l-fā'ilī* i *ismu-l-me-f'ūli*. Začudo je kako je Travničanin dao nenaučno tumačenje postanku riječi *Muḥammed*. On kaže za ovu riječ *فان قيل لم سى محمد محمداً (?) لانه محى الكفر ومد الاسلام*. Nijedan rječnik ne daje ovakvo tumačenje. *Ibnī Menzūr*⁴⁰ kod ove riječi kaže: Nijedan rječnik ne daje ovakvo tumačenje. *Ibnī Menzūr*⁴⁰ kod ove riječi kaže: *ورد خصاله المودة*. Ovakvo značenje kod riječi *Muṣṭafā* Travničanin nije dao ovakvo nenaučno tumačenje kao kod riječi *Muḥammed*, iako je riječ *Muṣṭafā* sinonim za vjerovjesnika *Muḥammeda*.

Kod značenja riječi *eṣ-ṣifat* i *en-na't* citirao je karakterističnu razliku i kaže: *32' الصفة يستعمل في المدح والذم والتمت لا يستعمل الا في المدح كما يقال تمت الرسول عم - ام*. Ovakvo značenje navodi Šertūnī.⁴¹ Travničanin je posebno upozorio na druge konstrukcije kojima se može izraziti sintaktička uloga riječi *ḥair* i *šerr* u rečenici: *33' ان خيرا فخير وان شرا فشر*.

Posebno je naveo 8 oblika pridjeva zajedničkih s oblicima glagolske imenice i to potkrijepio primjerima. Za određeni član kod vlastitih imenica kaže da je dodat iz poštovanja *34' لتعظيم لا التعريف*). Šertūnī⁴² naziva ovaj određeni član *ez-zāide*.

U poglavlju o imenicama mjesta i vremena (nomen locis et temporis), citirao je poznate oblike s posebnim osvrtom na značenje pozdrava *merḥabā* i kaže: *35' ومرحبا منصوب بامل مضمر اى لتعظيم رحبا وسعة - ام*.

Za riječ *miḥrāb* koju je naveo u poglavlju o imenicama oruđa (nominā instrumenti), pisac daje ovoj riječi nenaučno tumačenje i kaže: *ومحراب موافق لوذن اسم الآلة*. *36' وانما سى المحراب محرابا لانه موضع الحرب بين محراب الامام بالشيطان حتى لا يشتغل قلبه بشئ - ام*. Vjerovatno ga je na ovakvo tumačenje navelo sekundarno značenje riječi *miḥrāb* (junak, borac).⁴³ *Ibnī Menzūr*⁴⁴ o ovoj riječi daje ovo tumačenje: *قال الاضهرى وسى المحراب محرابا*. Za riječ *minber* pisac kaže da spada u imenice oruđa *و كسرت الميم على التشبيه بالآلة* (36') a Šertūnī⁴⁵ kaže: *و كسرت الميم على التشبيه بالآلة* (36')

Pisac dalje potkrepljuje citatima iz Qur'āna upotrebu superlativa u značenju pozitiva i pogrešno je citirao jedan stih tvrdeći da je od poznatog arapskog klasičnog pjesnika Gerīra.

Taj stih je citirao ovako:

ان الذى سمك السماء هي لنا بنا دعايه اعز و اطول

³⁹ Er-Rāzi, isto, str. 381.

⁴⁰ Ibnī Menzūr, isto, sv. IV, 135.

⁴¹ Šertūnī, isto, sv. II, str. 1318.

⁴² Šertūnī, isto, sv. I, str. 15.

⁴³ Šertūnī, isto, sv. I, str. 176.

⁴⁴ Ibnī Menzūr, isto, sv. I, str. 296.

⁴⁵ Šertūnī, isto, sv. II, str. 1262.

a stih tačno glasi:

ان الذى سمك السماء بنى لنا بيتا دعائه اعز و اطول⁴⁶

Pri kraju poglavlja o imenima pisac govori o tvorbi rječi *ewwel* i *ūlā*, o upotrebi tih riječi kao pridjeva, o upotrebi komparativa i superlativa u rečenici, o genitivnoj vezi i o deminutivu. Kod genitivne veze navodi primjer kada ona označava neodređenost *et-tenkīr* napr. *زيدتوم 38'*.

II

O glagolima

U ovom poglavlju pisac govori o osnovnim glagolskim oblicima, o značenjima pojedinih razreda i o nepravilnim glagolima. Nepravilne glagole je prema običaju arapskih gramatičara nabrojao u stihu koji glasi:

فؤادى معتل وجسى ناقص و حى صحيح و اشتياقى مضاعف
و صدغاك مهموز و عيتاك عندها لفيان مفروق و مقرون اجوف 40'

Upozoruje neke kadije i naibe na pravilno pisanje glagola 'a fā (u aktivnom obliku) i u fiye (u pasivnom obliku).

Govoreći o glagolskim oblicima pisac je donio pregled ličnih, pokaznih i odnosnih zamjenica te imena s glagolskim značenjem. Za izraz *el-āne* koji je izveden od glagola 'āne, u značenju *hāne*, pisac kaže da ga smatraju imenicom (47' i 47' u *جمعه* *ابا بزمان التكلم*). Šertūnī⁴⁷ potvrđuje to značenje i kaže: *الآن اسم الوقت الذى آن أنك اى حان حينك و قالوا الآن فجموه*. Ibnī Menzūr⁴⁸ daje ovom izrazu isto tumačenje: *ابا بزمان الحال*.

Govoreći o gl. imenici pisac nabraja glavne pretstavničke Basranske i Kufanske škole.

Raspravljajući o prelaznosti glagola pisac navodi promjenu značenja kod glagola *dehebe* i *qāle* s raznim prijedlozima i za ova značenja citira primjere. Za glagol *ge'ale* naveo je četiri značenja i za svako značenje citirao primjer iz *Qur'āna*. Ova ista značenja citira s primjerima i Šertūnī.⁴⁹ Posebno naglašava da su glagoli *semmā* i *wellā* prelazni s dva direktna objekta, a za glagol *wellā* citira primjer iz Ibnī Werdīne kaside *Lāmiyye* koji glasi:

ان نصف الناس اعداء: لن و لى الاحكام هذا ان عدل

Naročito upozoruje na funkciju glasa *w* u pravilnoj množini muškog roda (*'alāmetur-ref'i*) i u 3 licu množine muškog roda gl. oblika (*'alāmetul-ḡem'i*). Upotrebu niječne čestice *lā* u raznim značenjima uz tehničke nazive dokumentovao je primjerima.

⁴⁶ *Diwān Gerir ibn 'Atiyye el-Hatafi, Kairo 1313 H., II, str. 46.* O elativu vidi: Dr. Hans Wehr, *Der Arabische Elativ, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1952, № 7, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Wiesbaden 1952, str. 57 (565—621).*

Na str. 569 Dr. H. Wehr između ostalog navodi drugu polovicu gornjeg stiha. Stih je od pjesnika Ferezdeka, kako tvrdi Dr. H. Wehr, a ne od Gerira, kako tvrdi Travničaniin.

⁴⁷ Šertūnī, isto, sv. I, str. 76.

⁴⁸ Ibnī Menzūr, isto, sv. XVI, str. 183.

⁴⁹ Šertūnī, isto, sv. I, str. 126.

Poglavlje o glagolima pisac je završio o oblicima zapovjednog načina i podjelom nepotpunih glagola na podvrste s odgovarajućim primjerima.

III

O česticama

U ovom poglavlju pisac na početku govori o etimologiji riječi ḥarf, o definiciji ove riječi kao tehničkom izrazu te o postanku čestica za koje kaže da su izvedene iz alfabeta ebġed. Tumačenja pojedinih slova ili grupa u koja su svrstana: ova slova data su bez ikakve naučne podloge i nemaju nikakve veze s tim alfabetom. Koliko su besmislena ova tumačenja, navodimo nekoliko primjera: prema njegovom tumačenju ebġed znači: *إلى آدم عن الطاعة وجد في أكل الشجرة*, hewwez znači: *وترل من السماء إلى الأرض*, ḥuṭṭī znači: *فطحت عنه ذنوبه بالتوبة*, kelemen znači: *فأكل من الشجرة ومن عليه بالفرقة* i na ovo je dalje nadovezao priču o izgonu Adama iz raja. Ovo tumačenje on neodgovorno pripisuje poznatom učenjaku Ibnī 'Abbāsu. Uz ovo tumačenje je dao i drugu varijantu koja glasi: ebġed znači: *إمرأة محمد* i dalje u ovom smislu. Kod pojedinih slova je dao ova tumačenja: elif znači: *آل الله*, bā' znači: *بجيت*, ġim znači: *محمد الله*, dāl znači: *59° دين الله*. I ostala slova tumači na ovaj način, uz jednu još nenaučniju varijantu. Iza ovoga je nabrojao broječanu vrijednost slova ebġed koja se upotrebljava u kronogramima.

Travničanin se opširno osvrnuo na funkciju pojedinih glasova alfabeta. Za prvi glas hemze naveo je mnogo primjera o njegovoj upotrebi kao sufiksima kod imena i glagola. U ovom ima mnogo ponavljanja s istim ili različitim nazivima. Kod prijedloga bi naveo je poznata značenja dajući za isto značenje po dva naziva s istim primjerom napr. bā'ut-teb'iḍ i el-bā'bima'nā min, ili sa sličnim primjerom napr. bā'ut-temen i ba'ū-l-bedel we-muqābele. Galāyini⁵⁰ u ovim slučajevima daje nazive: bāu-t-teb'iḍiyye i bāu-l-iweḍ odnosno bāu-l-muqābele. Kod glasa t naveo je slučajevu asimilacije suglasnika s u t napr. *ست سدس*. Ovu promjenu spominje i Šertūni.⁵¹ Glasovi ṭ, ġ, ḥ i ḥ nemaju posebne funkcije osim u korijenu riječi. Glasovi d i ḍ upotrebljavaju se kao zamjena za ṭ kod V i VIII vrste glagola. Glasovi r i z dolaze samo u korijenu riječi. Za suglasnik s pored značenja koje ima u prefiksima iste X vrste glagola, pisac kaže da je nekada bez značenja (sinuz-ziyādeti) i citira primjer ista'zame. Šertūni⁵² i Er-Rāzi⁵³ kažu da glagol ista'zame znači oholiti se, smatrati nešto velikim, te prema tome glas s nije u ovome slučaju sinu-z-ziyādeti ikako kaže Travničanin. Glasovi š, ṣ, ḍ dolaze samo u korijenu riječi. Glas ṭ upotrebljava se kao zamjena za glas t napr. iṣṭabere mjesto iṣtebere. Glasovi z, (ح), g dolaze samo u korijenu riječi. Kod veznika fe pisac navodi dva naziva za istu funkciju ovog veznika: fā'ul-aṭfi i fā'ut-ta'qibi. Glas q dolazi samo u korijenu riječi. Kod glasova k i l pisac je naveo više naziva koji se ponavljaju, te izgleda da funkcija ovih suglasnika kao prefiksa ima više značenja nego što je ustvari. Ta ponavljanja su za k kāfu-l-ḥiṭāb,

⁵⁰ M. Galāyini, isto, sv. II, str. 316.

⁵² Šertūni, isto, str. 800.

⁵¹ Šertūni, isto, sv. I, str. 505.

⁵³ Er-Rāzi, isto, str. 350.

kāfu-l-idāfet, kāfu-l-bu'd, za l lāmūt-taḥṣiṣ i lāmūt-temlik, lāmu-l-'illet i lāmūt-ta'līl, lāmu-l-waqt i el-lāmu bi manā 'inde. U primjeru ان الله لنفور رحيم (Qur'ān, XVI—18), pisac kaže da je le ovdje lāmuz-ziyāde što nije tačno, jer je to lāmūt-teki'd. U drugom primjeru والله يشهد أنك لرسوله (Qur'ān, CXIII—1, gdje je tačno (والله يعلم أنك لرسوله) za le tvrdi da je lāmūt-ṭaḥqiq, a ustvari je i ovdje lāmūt-te'ki'd.^{54a}

Govoreći o suglasniku m koji se nalazi u prefiksu za glagolske pridjeve proširenih vrsta glagola, gl. imenice mašdar mimī i imenice oruđa, pisac donosi primjer gdje ovaj suglasnik zamjenjuje l kod određenog člana: كقول النبي م ليس كقول النبي م ليس. Kod gl. pridjeva me'ūl po tvrđenju pisca prefiks m je suvišan mimuz-ziyāde, jer je w karakteristični infiks za ovaj oblik (لانه علامة المفعول). Ova tvrdnja pisca je proizvoljna i neosnovana. Suglasnik n služi kao nastavak kod gl. oblika نصرن و نصرن (نون جمع النساء) يصرن و نصرن و نصرون (نون الاعراب) تنصرن i kao zamjena za hemze napr. صنعاى od صنعا. Za suglasnik w pored poznate upotrebe kao afiksa naveo je jednu nepotrebnu razliku kod gl. oblika نصروا و نصروا يصرن و نصروا tvrdi da je kod prvog oblika wāwuḍ-ḍamīr, a kod drugog wāwu-l-ḡem, ali je ustvari u oba slučaja wāwuḍ-ḍamīr. Govoreći o upotrebi suglasnika h pisac je ovdje pogrešno rekao da je h kao sufiks kod infinitiva nepravilnih glagola hā'u-z-ziyāde, a to h je ustvari tā'u-l-'iweḍi za jedan ukinuti suglasnik, i ovo h (tj. t) je trebalo spomenuti kod suglasnika t, što nije učinio. Za negativnu česticu lā pisac je naveo poznatu upotrebu i značenje s odgovarajućim primjerima. Kod suglasnika y pisac, pored poznatih slučajeva njegove upotrebe kao prefiksa i sufiksa, naročito spominje upotrebu vokativne čestice yā u raznim značenjima dokumentujući to citatima iz Qur'āna.

Pisac se posebno osvrnuo na nunaciju (tenwīn) kod imena i dao dva naziva za istu upotrebu i značenje nunacije: tenwīnu-l-iweḍ i tenwīnu-l-muqābele. Kod vlastitih imena nunaciju naziva tenwīnu-t-temekku, a kod općih imenica tenwīnut-tenkīr. Interesantno je da je pisac ovdje učinio jednu veću grešku dajući naziv تنوين التثنية intezivnom obliku imperfekta (modus energicus) لثنية kod kojeg, samo u ovom slučaju u Qur'ānu (XCVI—15), napisan znak za pojačanje kao akuzativni nastavak i zbog toga mu je dao naziv tenwīnut-te'tniye. Ovo pojačanje koje dolazi na kraju imperfekta kao sufiks može se u ovom konkretnom slučaju čitati kao nūn muḥaffe (en) i kao mušeddede (enne).⁵⁵

Nakon ovog izlaganja glasova u arapskom jeziku s naročitim obzirom na njihovu semantiku, pisac taksativno nabroja prijedloge s dva i više suglasnika ne dajući svojih posebnih tumačenja.

^{54a} M. Galāyini, isto, str. 148.

⁵⁴ C. Rabin, Ancient West-Arabian, London 1951, str. 34—37.

⁵⁵ Zimahšeri, Keššaf, Kairo 1319 H., sv. 111, str. 282.

Za česticu mā navodi značenja od kojih se neka ponavljaju u različitim primjerima, dok su neka značenja netačna napr. ليجد لا اعيد ما تميدون للشرط ، ما يفعلون . Ovdje ističe razliku između čestice mā lin-nefy i mā li-l-ğahd i kaže: 73^r الفى ما فى اخباره صدق مثل ما كفر سليمان والمجد ما فى اخباره كذب مثل ما اتزل الله على بشر من شئ

Za čestice: ei, men, idā, leite, le'alle, ĩumme, bel, in, lem, eyy u navodi poznata značenja objašnjavajući ih potrebnim primjerima. Kod čestice helum me pisac navodi razliku o upotrebi ove čestice i tumačenja gramatičara Basranske i Kufanske škole o izrazu helum me ġerren. Pisac govori pojedinačno o upitnim česticama, o veznicima, o česticama koje dolaze pred konjunktivom i jusivom glagola s posebnim osvrtom na česticu »len« usvojivši tumačenje Sibeveih koji tvrdi da je ova čestica neizvedena riječ. Dalje govori o česticama za upozorenje ħurūfuf-tenbīh, za dozivanje ħurūfun-nidā', za odgovor ħurūfuf-tašdiq ističući razliku u značenju čestica ne'am i belā. U daljem toku nabiranja čestica, u čemu ima mnogo ponavljanja, pisac navodi značenje i upotrebu slijedećih izraza: ebeden, el'ane, eidan, el-bettete, eulā-leke. Kod ponovnog nabiranja pokaznih zamjenica ženskog roda navodi riječ: اشاره الى (tako napisano!) i kaže da je to pokazna zamjenica ženskog roda (ظرف لاستفراق، حسب، ثم . Posebno navodi značenje slijedećih riječi i izraza: جميعاً ، مما تارة ، اولاً ، قد ، قط ، فضلاً ، فصاعداً ، على حدة ، سرمداً ، ذات مرة ، غير ، عند ، دون ، (الماضى ، لولا ، لى ، كثيراً ، ما ، كما ، مع ، قائلاً ، خاصةً ، مثلاً ، كثيراً .

Govoreći o česticama za izuzimanje, ħurūful-istiġnā', pisac je nabrojao još i ove riječi odnosno izraze: لا بد ، الامحاة ، لا جرم ، غير ، ليس ، سوى ، لا سيما . Pojedinačno za čestice illā i hīne dati su primjeri iz Qur'āna. Upitnim česticama mā, hel, eine, lime, keife, eyy, kem, metā, pisac je dao poznate definicije. Pri kraju ovog poglavlja pisac je naveo kratice koje se upotrebljavaju u arapskim djelima napr. ضع = موضوع ، مع = مرفوع ، ح = حثيث . Od ovih kratica neke se navode samo u pojedinim disciplinama npr. u hadisu مرفوع مع = مرفوع

Travnčanin je posvetio posebno poglavlje množinama u arapskom jeziku i dao mu naziv: خاتمة الفصول والابواب فى بيان الجموع والاذناب . U ovom poglavlju govori o podjeli množine, o specifičnim množinama ġem'u-l-qille i ġem'u-l-keġre s definicijom i primjerima. Upozoruje na greške u nekim gramatičkim djelima koje nastaju zamjenom nepravilnih oblika množine npr. dunūb od denb, ednāb od deneb. Za specifičnu množinu ġem'u-l-qille naveo je 13 oblika s primjerima za svaki oblik. Za nepravilnu množinu ġem'u-l-keġre citirao je više od 50 oblika s odgovarajućim primjerima. Kod ovih primjera upozorava na pogrešno čitanje npr. quđāt a pravilno je quđāt od قضية (jednina qāḍin). Na ovu grešku upozorava i kaže: فتشديد بعض الناقصين ضادها خطأ لان وزن فعال جمع مختص بالناقص فانهم من لمن 86^r طلب القضاء اه

Nabrajujući ostale oblike nepravilne množine pisac je naveo nekoliko netačnih primjera. Tako npr. on tvrdi da množina od rā'id glasi rā'ide na oblik fā'ile. Šertūn⁸⁶ ne navodi ovaj oblik nego navodi ove oblike: راضون ، رواض ، راضة . Dalje

⁸⁶ Šertūn, isto, sv. I, str. 445.

tvrdi da je od *kebir* množina *kubār* na oblik *fu'āl*. Šertūnī⁹⁷ ne citira ovaj oblik nego citira *kibār* i *kuberā* u a Ibn Menzūr⁹⁸ kaže da je to oblik jednine: *كبير وكبار*. Travničanin tvrdi da je od *gemel* množina *gemāle*, a Ibn Menzūr⁹⁹ kaže: *الجمالة اصحاب الجمال*. Uz nepravilne oblike množine za imenice naveo je nepravilne oblike množine i za pridjeve: *الفاضل* i *مطشان* *احمر*. Kod množine *ešya'* od *še'i'* pisac je citirao mišljenje Sibeveiha koji tvrdi da je *ešyā'* izvedena od množine *شياء* dok Aḥfeš tvrdi da je izvedena od *اشياء*.

Dalje je spomenuo nekoliko rijetkih oblika nepravilne množine npr. *nešārā* od *našrān* uz ovakvo objašnjenje: *سموا بذلك لانهم نصررو المسيح اولادهم كانوا في قرية يقال 93' لها نصران*. Ibn Menzūr⁹⁹ ne daje ovo objašnjenje u cijelosti, ali navodi da u Siriji postoji jedno selo po imenu *Našrān* po kojem je izvedena ova množina. *Mešāwī* je množina od *sū'* (94' *على خلاف النياس*) kao što je *meḥāsīn* množina od *ḥusn*. Prema autoru imenica *mā'* ima dvije množine *emwāh* (في القلة) i *miyāh* (في الأكثرية). Ove oblike množine je citirao i Er-Rāzī⁹¹ a Šertūnī⁹² ne pravi razlike. Za riječ *um m* kaže da je izvedena od *um me he te* za to ima dvije množine *امات البهائم* i *امات الناس* (od vlastite imenice 'Abdullāh) nabrojani su učenjaci hadisa i fikha iz prvog stoljeća Islama kojima je bilo ime 'Adullāh. Pisac je dao razliku između zbirne imenice i imenice u množini. Govoreći o pluralu i pluralu plurala (*gem'u-l-gem*) citirao je nekoliko primjera upozoravajući na razlike u značenju i naglasio da je pogrešno od množine *uššā'q* izvoditi novi plural *uššā'qūn* (95' *ومن قال عشاقون فهو خطأ*). Posebno je dato sedam specifičnih oblika nepravilne množine (*صيغة منتهى الجموع*) za koje su navedeni i primjeri. Kod nepravilne množine suglasnik *y* se ne pretvara u *hemze* ako je od korijena riječi npr. *me'āyis* od *me'iše* inače se pretvara npr. *feḍā'il* od *feḍile*. Pri kraju ovog dodatka navedeno je abecednim redom više od 150 imenica ženskog roda (*المؤنث السامى*) tj. imenice po upotrebi ženskog roda.

U poglavlju o imenicama obrađeno je: imenice, upotreba i značenje glagolske imenice, pridjevi, gl. pridjevi, deminutiv, upotreba komparativa i superlativa, imenice mjesta, vremena i oruda, zatim su data upozorenja na greške koje autor ispravlja padajući često u nova pogrešna izlaganja.

U poglavlju o glagolima navedeni su: nepravilni glagoli s najnužnijim primjerima, osnovna vremena u arapskom jeziku — perfekt i imperfekt, funkcija ličnih, pokaznih, upitnih i odnosnih zamjenica kao subjekta i objekta u gl. rečenici, posebno je obrađen konjunktiv i jusiv.

U poglavlju o česticama obrađen je: alfabet *ebğed* tumačeći značenje pojedinih slova i njihovih grupa na nenaučan način, funkcija glasova kao afiksa,

⁹⁷ Šertūnī, isto, sv. II, str. 1061.

⁹⁸ Ibn Menzūr, isto, sv. VI, str. 439.

⁹⁹ Ibn Menzūr, isto, sv. XIII, str. 132.

⁹⁰ Ibn Menzūr, isto, sv. VII, str. 68.

⁹¹ Er-Rāzī, isto, str. 374.

⁹² Šertūnī, isto, sv. II, str. 1253.

⁹³ Er-Rāzī, isto, str. 329.

funkcija prijedloga objašnjena na primjerima, pogodbeni veznici izloženi na isti način. Djelu je dodato posebno poglavlje o nepravilnoj množini i imenicama ženskog roda.

Ako se uporedi materija koju je obradio Travnčanin s materijom klasičnog udžbenika Kāfiye, vidi se da mnoga poglavlja nisu obrađena i to: sintaksa padeža, podjela rečenice, pogodbeni rečenica. Neka su obrađena nepotpuno (rod imena, broj imena, atributivna i genitivna konstrukcija). Ni u materiji koju je obradio, pisac se nije držao uobičajenog rasporeda i načina izlaganja, nego je prema svom rasporedu i načinu izlaganja ponavljao pojedine stvari. Za pojedine riječi, izraze i konstrukcije citirao je po nekoliko primjera iz Qur'āna i nešto iz klasičnog arapskog pjesništva. U ovim primjerima ima ponavljanja naročito kod čestica. Kod pojedinih primjera upozoravao je na greške u jeziku koje čine pojedinci.

Pisac često citira djela pojedinih učenjaka dokumentujući time svoje tvrdnje i navode. Ta djela su:

Ta'rifāt od Ibnī Kemāl paše, umro 940/1533,

Muhtārus-Šahāh od Er-Rāzija datum smrti nepoznat,

Lubbul-elbāb, pisac nije označen

Riyāduš-šālihīn od Newewija, umro 876/1277,

Dustūrul-luga od Husein ibn Ibrāhīm Nestenziya, umro 499/1105,

Tedkiretu ibnī Hišām od Gemāluddīn 'Abdullāh ibn Yūsufa, umro 663/1265,

El-iqāh od 'Abdurrahmān ez-Zeġġāga, umro 335/946.

Pisac se poziva i na pojedine druge učenjake ne spominjući njihova djela. Ti učenjaci su ovi:

Mula Husref (umro 885/1480), pravnik hanefijske škole, Faḥruddīn ez-Zeile'i, komentator šerijatsko-pravnih djela, el-Ferrā' i Sibeveih, poznati arapski gramatičari, Ebū-Bekr el-Harizmi, poznavalac arapskog jezika i rodoslovlja, Šihābuddīn⁶⁴ i Taftāzāni, pisac djela o arapskoj sintaksi.

Pored navedenih grešaka koje su se potkrale piscu ove gramatike, i pored pojedinih nenaučnih izlaganja ne može se poreći da je on bio obrazovan čovjek, vjerovatno nastavnik arapskog jezika, i ne može se posumnjati u to da je poznavao materiju koju obrađuje. S obzirom na raspored materije, način obrade i izlaganja i na važna poglavlja sintakse koju nije obrađio, njegovo djelo nije zaokružena cjelina iz područja arapske sintakse, te se ne može računati kao udžbenik. Ovo djelo je zapravo jedan priručnik za upotpunjenje znanja onima koji su gradivo arapske sintakse sistematski savladali.

Uz materiju koja je obrađena, u predgovoru je dato i nekoliko pedagoških savjeta i uputa kojima se upozorava učenik na potrebu shvatanja i pamćenja, na duhovnu pripremu za učenje, skreće se pažnja na štetnost zaboravljanja, na potrebu ponavljanja, korisnost konzultovanja učenih ljudi, a posebno se naglašavaju uslovi uspješnog rada.

U cjelini uzevši ovo djelo je originalan rad jednog našeg obrazovanog čovjeka, čije djelo i pored nedostataka zaslužuje da se otme od zaborava, tim prije što je vrlo malen broj ljudi koji su se bavili ovakvim naučnim radom kao što je rad Ismā'il 'Abdul-Kemāla.

⁶⁴ Ġirġi Zeidān spominje pet učenjaka kojima je bilo ime Šihābu-d-dīn. Kako Travnčanin nije spomenuo potpuno ime Šihābu-d-dīna na kojeg se poziva niti njegovo djelo, ne može se ustanoviti koji je od ovih pet kojeg je autor mislio, jer nijedan nije poznat po radovima iz područja arapskog jezika (G. Zeidān, Ta'rihu ādābi-l-lugati-l-arebiyye, Kajro 1922, sv. III, str. 64, 121, 126, 182 i 299).

RÉSUMÉ

EN-NEMLIYYE FI IZHARI L-QAWA'IDI Ş-ŞARFIYYE WE N-NAHWIYYE

L'oeuvre portant ce titre et dont il existe à Sarajevo trois exemplaires est un travail original fait par un de nos érudits qui était jusqu'à présent inconnu: c'est Ismail Abdul-Kemal, fils de Hadži-Velija de Travnik. Comme on le voit par le titre, la monographie est composée en arabe et concerne le domaine de la morphologie et de la syntaxe de la langue arabe. Il n'y a pas de données sur l'auteur, sauf ce qui se trouve dans la préface de son manuscrit où il dit qu'en revenant au pays natal de Belgrade, où il avait visité quelques amis (et pour prendre part à la guerre aussi), il composa, à l'instigation de son ami Sulejman, fils d'Alija, dont il fait l'éloge, son livre sur «les règles de la langue arabe». Il appelle son oeuvre «en-nemliyye» (du mot neml-la fourmi), en comparant soi-même à une fourmi qui travaille constamment. D'après le chronogramme (we semmeytu-hānemliyye) et la date exprimée par des chiffres à la fin de tous les trois manuscrits, le livre fut composé en 1052 H (1642—43).

Le contenu du manuscrit démontre que l'auteur était un érudit, probablement un instituteur, et un bon connaisseur de la langue arabe. Il expose le matériel comme le font les livres de classe classiques en divisant le matériel d'après les noms, les verbes et les particules. Quelques parties sont exposées longuement, mais il y en a qui manquent, de façon que le livre ne présente pas un livre d'école complet et systématique de la langue arabe. Son explication étymologique des mots contient plusieurs fautes grossières qui diminuent sensiblement la valeur scientifique de son oeuvre. En voilà quelques exemples: il affirme que la parole Muḥamməd provient des verbes meḥā et medde, et que le Prophète obtint ce nom «pour avoir cancelé le paganisme et pour avoir aidé (la religion) d'Islam». Pour le mot «bī'a» (le temple chrétien ou juif), qui est dérivé de «beye'a» (vendre) il dit que ce nom indique l'église chrétienne «car on y fait la prière qui vend ce monde-ci pour un autre». Pour le mot miḥrāb, suivant l'acception secondaire de celui-ci (guérrier ou militant), il dit qu'elle signifie «l'arène sur laquelle l'imām lutte contre le diable pour pouvoir s'adonner tout à fait à la prière».

En traitant l'alphabet eḡed, il donne aux lettres et leurs groupes des explications tout à fait arbitraires qu'il ne prouve d'aucune façon, ayant même le courage d'attribuer ses «explications» fantaisistes au bien connu érudit islamique 'Abdullāh ibn 'Abbās. Au groupe de lettres eḡed, il attache l'histoire comment Adam fut chassé du paradis; à plusieurs lettres il attache des attributs divins, ensemble avec «d'autres «explications» de ce genre tout à fait incompréhensibles.

Un chapitre à part traite les pluriels irréguliers et les substantifs féminins. Pourtant il y a plusieurs chapitres de la grammaire et de syntaxe qu'il ne traite du tout; il y en a d'autres qui sont traités de façon insuffisante. Quant aux matières traitées, il ne se tient pas à l'ordre établi, et se répète fréquemment. Pour documenter ses expositions, l'auteur cite une masse d'exemples de Qur'ān et de la poésie classique arabe. Il cite, aussi, les oeuvres des érudits célèbres, ou seulement leurs noms sans citer leurs oeuvres, ce qui indiquerait qu'il connaissait dans une certaine mesure la littérature professionnelle.

Tout en contenant des erreurs et des insuffisances, le manuscrit mérite pourtant d'être tiré d'un oubli séculaire, étant un travail original d'un de nos érudits et concernant un domaine traité par bien peu de nos gens.